

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Podmiotowość człowieka w cieniu technokracji. Rozważania wokół utworów fantastycznych Walerija Briusowa

Author: Justyna Tymieniecka-Suchanek

Citation style: Tymieniecka-Suchanek Justyna. (2018). Podmiotowość człowieka w cieniu technokracji. Rozważania wokół utworów fantastycznych Walerija Briusowa. "Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny" (Nr 19 (2018), s. 123-139), doi 10.31261/TzU.2018.19.05

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Justyna Tymieniecka-Suchanek

Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Filologiczny

justyna.tymieniecka-suchanek@us.edu.pl

Podmiotowość człowieka w cieniu technokracji Rozważania wokół utworów fantastycznych Walerija Briusowa

„Teksty z Ulicy. Zeszyt memetyczny” 2018, nr 19

doi:10.31261/TzU.2018.19.05

Streszczenie

W artykule zaprezentowano antyutopijne wizje futurologiczne w prozie i dramaturgii *science fiction* Walerija Briusowa, który wykreował w nich antyświaty cywilizacyjne. Autorka stawia tezę, że w utworach pisarza system technokratyczny prowadzi do uprzedmiotowienia człowieka, na którego egzystencję zgubny wpływ ma właśnie technika. Szczególną uwagę badaczka koncentruje na niedokończonych opowiadaniach rosyjskiego pisarza *Powstanie maszyn* i *Bunt maszyn*.

Słowa kluczowe

Walerij Briusow, antyutopia, *science fiction*, system technokratyczny, maszyna, podmiotowość

The subjectivity of the human in the shadow of technocracy Based on Valery Bryusov's fantasy novels

Summary

Dystopian futuristic visions in the science fiction prose and dramaturgy of Valery Bryusov, who created civilizational anti-worlds in them, are presented in the article. The author puts forward a thesis that the technocratic system in writer's works leads to objectification of human being, on which existence technology has a disastrous influence. In particular, the researcher focuses on writer's unfinished narratives *Powstanie maszyn* and *Bunt maszyn*.

Keywords

Valery Bryusov, dystopia, science fiction, technocratic system, machine, subjectivity

*Technika dojdzie do takiej perfekcji,
że człowiek będzie się mógł obejść bez siebie.*

Stanisław Jerzy Lec

*Prawdziwe ryzyko leży nie w maszynach,
ale w ludziach, którzy je obsługują.*

Robert Heinlein

Relacje człowieka z technologią, które mają tysiące lat¹, zyskują dziś znacznie szerszy wymiar, wpisując się w kontekst złożonych powiązań życia organicznego i sztucznego. „Bio-techno-logiczny świat, w którym żyjemy, zmusza nas do stawiania pytań o szczególny rodzaj zbliżeń między tym, co biologiczne [...] i tym, co technologiczno-techniczne”². W nawiązaniu do ryzyka dotyczącego obsługi maszyn wyrażonego przez Roberta Heinleina – amerykańskiego klasyka literatury *science fiction* – dyskusja nad zagadnieniem „człowiek i maszyna” przebiega zazwyczaj w kontekście analizy (nie)właściwych sposobów używania maszyn przez ludzi, a etyka maszyn koncentruje się głównie na ochronie człowieka przed nimi³. Ostatnio zagadnienia te omawia się w obrębie różnych dyscyplin humanistycznych, np. w literaturoznawstwie, ponieważ relacja człowiek – technika ma swoje odzwierciedlenie w literaturze fantastycznonaukowej. Ewoluuje ona głównie w antyutopiach, z których najlepiej znaną jest *Nowy, wspaniały świat* (1931) Aldousa Huxleya, choć za pierwszą dwudziestowieczną antyutopię uznano powieść Jewgienija Zamiatina *My* (1920). Warto wskazać na jej tendencje rozwojowe widoczne już na początku ubiegłego stulecia, ponieważ to nie Zamiatin był inicjatorem tej formy literackiej.

Na przełomie XIX i XX wieku literaturę fantastycznonaukową reprezentowali rosyjscy symboliści⁴, m.in. Walerij Briusow (1873–1924), którego należy uznać za niekwestionowanego prekursora dwudziestowiecznej rosyjskiej literatury antyutopijnej spod znaku fantastyki naukowej we wszystkich rodzajach literackich (epice, lirycie i dramacie). Pisarz, co warto tutaj szczególnie podkreślić, zainicjował rozwój dramaturgii *science fiction* w literaturze światowej. Jednak jako przedstawiciel literatury fantastycznej⁵ Briusow pozostaje

¹ J.M. Morawski, *Człowiek i technologia. Tajniki wzajemnych uwarunkowań*, Pułtusk 2005, s. 33.

² P. Zawojski, *Bio-techno-logia, czyli logos w świecie biologii i technologii. Wprowadzenie*, w: *Bio-technologiczny świat. Bio art oraz sztuka technonaukowa w czasach posthumanizmu i transhumanizmu*, red. P. Zawojski, Szczecin 2015, s. 13.

³ D. Dzwonkowska, *Od antropocentryzmu do ontocentryzmu – współczesne propozycje dyskursu praw bytów pozaludzkich*, w: *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze*, t. 1, *Aspekt posthumanistyczny i transhumanistyczny*, red. J. Tymieniecka-Suchanek, Katowice 2014, s. 98.

⁴ E. Ranocchi, *Miłość maszyn. Antynomie maszyny w polskim modernizmie*, „Studi Slavistici” 2011, nr VIII, s. 137–160.

⁵ А.Е. Ануфриев, *Футурологические прозрения В. Брюсова в рассказах-антиутопиях начала XX века*, „Гуманитарные науки” 2017, № 4, [http://advanced-science.ru/assets/mgr/docs/4\(2017\)/Гум/ануфриев.pdf](http://advanced-science.ru/assets/mgr/docs/4(2017)/Гум/ануфриев.pdf), dostęp: 1.02.2018; E. Kułakowska, „Miasto bez wstydu” i człowiek – o antropologii artystycznej Briusowa (na materiale nieukończonyj powieści „Семь земных соблазнов”), w: *Русская литература*:

w Polsce wciąż nieznaną. Jeśli dziś powraca się do jego twórczości, to najczęściej pisze się o niej w kontekście historii oraz mitu⁶. Ostatnio pisarz przyciąga uwagę polskich badaczy głównie jako autor utworów historycznych i jako poeta⁷, rzadziej jako fantasta⁸. Twórczość *science fiction* Briusowa otwiera *Гора Звезды* (1899; *Góra Gwiazdy*)⁹, która poprzedziła, by wymienić w porządku chronologicznym, następujące utwory: *Земля*. (1904; *Ziemia*), *Республика Южного Креста* (1905; *Republika Krzyża Południowego*), *Последние мученики* (1906; *Ostatni męczennicy*), *Восстание машин* (1908; *Powstanie maszyn*), *Семь земных соблазнов* (1911; *Siedem ziemskich pokus*), *Мятеж машин* (1915; *Bunt maszyn*), *Торжество науки* (1918; *Triumf nauki*), *Первая междупланетная экспедиция* (1921; *Pierwsza ekspedycja międzyplanetarna*), *Диктатор* (1921; *Dyktator*) oraz *Мир семи поколений* (1924; *Świat Siedmiu Pokoleń*). Z jedenastu wymienionych utworów tylko trzy zostały opublikowane w polskim przekładzie¹⁰. Wszystkie – z wyjątkiem *Góry Gwiazdy* – to antyutopie futurologiczne, w których mamy do czynienia z ekstrapolacją, a ta jako jedna z podstawowych zasad w antyutopii fantastycznonaukowej odrzuca koncepcję harmonijnego rozwoju społeczeństwa. Ekstrapolacja polega na tym, że wizje futurologiczne tworzą obraz domniemanej kultury przyszłości, budowany na podstawie znajomości różnych, zazwyczaj negatywnych, zjawisk występujących we współczesnej pisarzowi rzeczywistości. Inspirując się terminologią Michała Głowińskiego, w 2004 roku zabieg ten nazwałam ekstrapolacyjnym równaniem kulturowym: terazniejszość – przyszłość¹¹, przyjmując, że w artystycznej próbie stworzenia wizji pewnej kultury przyszłości (cywilizacji) pisarz wybiega naprzód: pisze o tym, co – jak zakłada – stanie się z pamięcią z dalszego punktu widzenia aniżeli rekonstruowana przeszłość (profetyzm).

тексты и контексты, t. III, red. J. Piotrowska, M. Łukaszewicz, Warszawa 2013. Jeden z badaczy poświęca odrębny rozdział pracy właśnie antyutopiom pisarza. Zob. Э.С. Даниелян, *Валерий Брюсов. Проблемы творчества*, Ереван 2002, s. 7–29.

⁶Zob. W. Gorczyca, *Prawdy o micie, symbolu i historii. Briusow – Iwanow – Gumilow*, Bielsko-Biała 2008.

⁷Zob. A. Gozdek, *Kobiety mityczne w poezji Walerija Briusowa. Dialog z tradycją*, Lublin 2017.

⁸Zob. moje prace: J. Tymieniecka-Suchanek, *Antyutopia „Republika Krzyża Południowego” Walerija Briusowa*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1992, t. 17, s. 47–57; też, *Dramat „Ziemia” Walerija Briusowa. Rzecz o kryzysie kultury*, w: *Dramat rosyjski. Klasyka i współczesność*, red. H. Mazurek, Katowice 2000, s. 53–63; też, *Świat kultury w obliczu końca. O wizji przyszłości w powieści „Siedem ziemskich pokus” Walerija Briusowa*, w: *Idee i poetyki. Ze studiów nad literaturą rosyjską*, red. B. Stempczyńska, Katowice 2002, s. 58–75; też, *Briusowa dialog z przyszłością, czyli raz jeszcze o wątkach spenglerowskich*, w: *Wschód – Zachód. Dialog języków i kultur w kontekście globalizacji*, red. Z. Nowożenowa, G. Lisowska, Słupsk 2004, s. 165–169; też, „*Aby cywilizacji system po bitwie przegranej nie upadł...*”. *O tragedii Walerija Briusowa „Dyktator”*, w: *Ze studiów nad językami i literaturami wschodniosłowiańskimi*, red. B. Tichoniuk, W. Wilczyński, Zielona Góra 2004, s. 195–203.

⁹Zob. T. Klimowicz, *Dwa konteksty powieści Briusowa „Góra Gwiazdy”*, „*Slavica Wratislaviensia*” 1980, t. 20, s. 75–84.

¹⁰Opowiadania *Republika Krzyża Południowego* i *Ostatni męczennicy* zostały opublikowane w książce W. Briusow, *„Rea Silvia” i inne opowiadania*, wyb. R. Śliwowski, Warszawa 1976, a *Góra Gwiazdy* ukazała się w zbiorze *Potomkowie Stołca: antologia rosyjskich i radzieckich opowiadań fantastycznonaukowych (1784–1927)*, wyb. T. Gosk, Poznań 1987.

¹¹Zob. J. Tymieniecka-Suchanek, *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych*, Katowice 2004, s. 14.

Rosyjski „srebrny wiek”¹² przeciwstawiał kulturę cywilizacji, traktując tę ostatnią jako formę zwyrodnienia, degeneracji i unicestwienia kultury. Briusow był jednym z prekursorów ukazania rozmachu dwudziestowiecznej kultury naukowo-technicznej również w poezji rosyjskiej. „Każda technologia jest zarazem ciężarem i błogosławieństwem [...]”¹³ i owa dwoistość ma swoje odzwierciedlenie w utworach pisarza. Jego stosunek do cywilizacji miejskiej jest bowiem ambiwalentny zarówno w lirycy (kult miasta i obraz drapieżnego miasta molocha), jak i w powieściach historycznych (majestatyczny obraz Kolonii w *Ognistym aniele* i „podwójne” oblicze Rzymu w *Ottarzu Zwycięstwa*). W futurologicznych wizjach pojawia się natomiast jednoznacznie negatywna wizja urbanistyczna: budzące strach megapolis, przedstawiające nowoczesną cywilizację, która doprowadza do kryzysu kultury, np. w dramacie *Ziemia* (gigantyczne miasto-państwo z fantastyczną maszynierią w rodzaju *quasi-perpetuum mobile* podtrzymującą przez kilkaset stuleci ludzkie życie aż do wyczerpania, co ludzkości grozi śmiercią) lub w opowiadaniu *Republika Krzyża Południowego* (zbudowane z kilkuset hut stali miasto-moloch pod szklanym dachem). Nie inaczej rzecz ma się w nieukończonych powieści *Siedem ziemskich pokus*, w której odnajdujemy miasto tworzące sztuczny „świat z cegły, granitu, marmuru, szkła, stali i żelaza”¹⁴, które jest wrogiem człowiekowi przytłoczonemu rozmachem metropolii, odczuwającemu w tłumie lęk i samotność¹⁵. Akcja powieści rozgrywa się w dalekiej przyszłości w stolicy bliżej nieokreślonego państwa. Państwo przyszłości cechuje się wysokim poziomem rozwoju techniki (np. drapacze chmur, kolej podziemna i inne nowoczesne środki transportu, stacje dróg powietrznych, latarnie zasilane energią atomową). W każdej antyutopii Briusowa hipotetyczne państwa przyszłości charakteryzuje wysoki poziom cywilizacji, choć wyobraźnia pisarza fantasty nie podpowiedziała mu zbyt wielu oryginalnych rozwiązań technicznych. Nieprawdopodobne jest chociażby to, że w gigantycznym Mieście Przyszłości, obejmującym całą kulę ziemską (w dramacie *Ziemia*) wszyscy mieszkańcy – jak z niedowierzaniem zauważa Maksymilian Wołoszyn – wszędzie i zawsze chodzą pieszo (!)¹⁶. Więcej pomysłów z zakresu technologii odnajdujemy w tragedii *Dyktator*. Mowa tu o takich zdobyczach cywilizacyjnych, jak: broń molekularna, nowoczesne uzbrojenie wojsk powietrznych (*udemo-bomby* i *nigilit*), telefon z ekranem kinematografu (dzisiejszy wideotelefon), radiotelefon, rury głosowe, swego rodzaju specjalne aparaty do przekazywania paczek, winda, piszące multiplikatory, stacje międzyplanetarne, łódź podwodna, aeronef jako określenie szybkiego helikoptera. Z utworu wynika, że ludzkość dysponuje bronią masowej zagłady i może prowadzić wojnę międzykontynentalną.

¹² Mianem „srebrnego wieku” określamy w Rosji okres w literaturze, a szerzej: w kulturze rosyjskiej, obejmujący przełom XIX i XX stulecia.

¹³ N. Postman, *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, Warszawa 1995, s. 12–13.

¹⁴ В. Брюсов, *Огненный ангел. Роман. Повести. Рассказы*, Санкт-Петербург 1993, s. 105.

¹⁵ Zob. E. Kułakowska, „*Miasto bez wstydu*” i człowiek...

¹⁶ М.А. Волошин, *Город в поэзии Валерия Брюсова*, „Русь” 1908, № 21, wersja elektroniczna: http://dugward.ru/library/voloshin/voloshin_gorod_v_poezii_valeria_brusova.html, dostęp: 25.02.2018.

Na tym jednak kończy się pokrewieństwo tragedii z fantastyką naukową. Szczegóły techniczne zajmują w tym i w pozostałych utworach fantastycznych miejsce marginalne. Dla pisarza postęp naukowo-techniczny stanowi raczej pretekst, umożliwiający przenoszenie się w nieznanne obszary społeczno-cywilizacyjnych doświadczeń, gdzie ustrój polityczny został wyposażony w udoskonalony system sprawowania władzy, zwrócony przeciwko zwykłemu obywatelowi.

Szczegóły typowe dla prozy *science fiction* zajmują w antyutopiach Briusowa niewiele miejsca, ponieważ pisarza interesują głównie prognozy społeczne, a nie technologiczne, choć z utworów tych jednoznacznie wynika, że ich świat przedstawiony opowiada o cywilizacji, która osiągnęła najwyższy z możliwych stopień rozwoju. Świadczą o tym chociażby podróże międzyplanetarne. Autor nie propaguje racjonalizmu w jego skrajnej, „maszynowej” wersji, nie kryje negatywnego stosunku do cywilizacji miejskiej. W Briusowskim świecie przyszłości, w którym panuje drastyczna nierówność pozycji materialnej, rządzi pieniądź, np. w powieści *Siedem ziemskich pokus* o losach państw decydują nie politycy, ale bankierzy, co tworzy specyficzny system technokratyczny. To w ich rękach skupia się władza, to oni są odpowiedzialni za najważniejsze wydarzenia na świecie. Dyrektor banku jest „królem świata” finansów, urzęduje przy masywnym biurku zaopatrzonym w konfigurację guzików, skąd kieruje gigantycznym bankiem, który ma kilkaset oddziałów w różnych miastach we wszystkich częściach globu. Człowiek ten jest w stanie zainicjować nawet wojnę międzykontynentalną. Z kolei w utworze *Republika Krzyża Południowego* zagadkowa choroba mieszkańców tytułowego państwa to nic innego jak żywiołowy protest przeciw „bezduszości technokratycznego społeczeństwa, kiedy ludzie dokonują alogicznych i krwawych przestępstw”¹⁷.

W systemie technokratycznym rządy sprawują specjaliści, władzę przyznaje się określonym ekspertom. Koncepcje technokratyczne są obecne w systemach politycznych XX wieku. Można zauważyć rozszerzanie władzy fachowców technicznych na podejmowanie pewnych decyzji w dziedzinach niezwiązanych z techniką, przede wszystkim w polityce, co jest formą ukrytego rozwoju technokracji¹⁸. Silne komponenty technokracji zawierały w sobie obydwie dyktatury totalitarne – w Niemczech i w ZSRR¹⁹, co znajduje odzwierciedlenie w twórczości fantastycznej Briusowa, który pokazuje w negatywnym świetle każdy ustrój polityczny, zarówno komunistyczny, jak i kapitalistyczny. Jeden z krytyków wyraził przekonanie, że pisarz w antyutopii *Republika Krzyża Południowego* „przewidział inwolucję systemu kapitalistycznego w faszyzm”²⁰, ale wiele argumentów przemawia również za tym, iż przewidywał totalitarny socjalizm²¹. Młode państwo totalitarne Republika

¹⁷ C.C. Гречишкин, *Новеллистика Брюсова 1900-х годов*, „Русская литература” 1981, № 4, s. 152.

¹⁸ V. Dusek, *Wprowadzenie do filozofii techniki*, przeł. Z. Kasprzyk, Kraków 2011, s. 47.

¹⁹ Tamże, s. 57.

²⁰ Zob. C. Гречишкин, А. Лавров, *Примечания*, w: В. Брюсов, *Повести и рассказы*, Москва 1983, s. 346.

²¹ Argumenty przemawiające za tym, że Republika Krzyża Południowego przypomina Rosję Radziecką, prezentuję w artykule: J. Tymieniecka-Suchanek, *Antyutopia „Republika Krzyża Południowego”...*, s. 52.

Krzyża Południowego wykazuje imperialistyczną i ekspansywną tendencję rozwojową, a życie egalitarnego społeczeństwa podlega bezwzględnej reglamentacji. Briusow w ponurych wizjach *Republiki Krzyża Południowego* i *Ostatnich męczenników* „wyrżał właściwe atmosferze intelektualnej tych lat zaniepokojenie o losy kultury europejskiej, zagrożonej degeneracją z jednej i rozwojem ideologii totalitarnych z drugiej strony”²². Z kolei w dramacie *Dyktator* pisarz pokazał zdehumanizowane państwo-miasto, odseparowane od świata, z dyktatorską formą władzy jako zaprzeczeniem praw jednostki. Wydaje się, że złowrogi obraz miasta był projekcją antyurbanistycznych koncepcji Briusowa, jego uprzedzeń i wątpliwości dotyczących efektów rozwoju zachodniej technokratycznej cywilizacji, ale także prawdopodobnie wynikał z jego rozczarowania rodzajem stabilizacji, jaka – jego zdaniem – stanie się udziałem radzieckiej Rosji w następnych latach.

Problem silnej władzy i władcy dyktatora, ściśle związany z wysokim rozwojem cywilizacyjnym, zajmuje w literaturze dystopijnej jedno z ważniejszych miejsc. Dyktatura, a więc władza oparta na przemoc, musi dysponować odpowiednio rozwiniętym zapleczem militarnym i technologicznym, by tłumić bunt niezadowolonych mas. Jak zaznacza Neil Postman:

W technokracji narzędzia odgrywają centralną rolę w intelektualnym świecie kultury. Wszystko musi, do pewnego stopnia, ustąpić przed ich rozwojem. Świat społeczny i świat symboliczny stają się w coraz większej mierze obiektem żądań ze strony stale doskonalonych narzędzi. Narzędzia nie integrują się z kulturą; one kulturę atakują. Głoszą, że same są kulturą. W rezultacie tradycja, moralność społeczna, mit, polityka, rytuał i religia muszą walczyć o życie²³.

Utwory fantastycznonaukowe Briusowa (np. *Ziemia, Republika Krzyża Południowego, Dyktator, Powstanie maszyn, Bunt maszyn*) można odczytać jako rodzaj antyutopii antymaszynowych. Sens problemu „człowiek i maszyna”, jeden z głównych w tych utworach, trafnie oddaje myśl Nikołaja Bierdiajewa:

człowiek [...] między sobą a przyrodą stawia maszynę, a jednocześnie podporządkowuje się sztucznej naturze, którą sam zrodził – cywilizacji technicznej [...]. Wiedza doprowadziła do dehumanizacji człowieka, który przestał być istotą wolną i niezależną, poddał się mechanizacji²⁴.

Problem wlotu i upadku kultury maszyn szczególnie interesował Oswalda Spenglera, który podkreślał paradoks: człowiek jako „władca świata stał się niewolnikiem maszyny”. To ona wytycza drogi – kontynuuje niemiecki filozof – po których

²² W. Kajtoch, *O pierwszej powieści braci Strugackich*. „Fahrenheit” 2007, nr 60, <http://www.fahrenheit.net.pl/archiwum/f60/14.html>, dostęp: 30.01.2018.

²³ N. Postman, *Technopol...*, s. 39.

²⁴ Cyt. za: W. Krzemień, *Filozofia w cieniu prawostawia. Rosyjscy myśliciele religijni XIX i XX wieku*, Warszawa 1979, s. 151.

mimowolnie kroczy każdy człowiek, „upadły zwycięzca wleczony ku śmierci przez oszalałą zaprzęg”²⁵. Mechanizacja XX wieku, zdaniem Spenglera, wkroczyła w stadium niebezpiecznego natężenia, niekorzystnie zmieniając obraz Ziemi z jej florą, fauną i ludźmi. Sztuczny świat przenika i zatruwa świat przyrody. Ukazując zmieniony obraz naszej planety, dokonany na podstawie ekstrapolacji negatywnych zjawisk przemysłowo-technicznych, występujących we współczesnej Briusowowi rzeczywistości, pisarz w swoich wizjach futurologicznych zdaje się ostrzegać przed absurdami cywilizacji i systemem technokratycznym, które służą każdej silnej władzy. Cywilizacja, jak się okazuje, rozwija się tylko do pewnego stadium, przychodzi moment, kiedy postęp ustaje, a kultura wyczerpuje się.

Literatura antyutopijna jest najbardziej radykalną formą krytyki niewłaściwych metod rządzenia państwem oraz nadmiernego i zgubnego w skutkach postępu naukowo-technicznego. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym udoskonalane są systemy sprawowania władzy, zmierzające ku temu, że człowiek przestaje być traktowany podmiotowo, a zaczyna przedmiotowo w wynaturzonym świecie, jaki sam stworzył. Rośnie zjawisko reifikacji człowieka – osamotnionej jednostki wśród otaczających go maszyn.

Maszyna w formie tematu pojawia się w tekstach literackich [...] w związku z wieloma pojęciami: pracy, wydajności, wyzysku, automatyzacji (czynności człowieka), fabryki, władzy, rządu, oraz we wszystkich połączeniach semantycznych terminu „mechanizacja” (życia, śmierci, miłości)²⁶.

Wszystkie te powiązania można odnaleźć w antyutopiach autora *Góry Gwiazdy*. W większości tekstów rosyjskiego pisarza maszyna łączy się z władzą i rządem (np. w *Dyktatorze*) lub z wyzyskiem i automatyzacją ludzkiego życia (np. w *Siedmiu ziemskich pokusach*).

Briusow, antycypując przebieg zjawisk życia społeczno-politycznego oraz naukowo-technicznego, snuje jak najgorsze przypuszczenia na temat przyszłego losu ludzkości. Jego pesymistyczne, a nawet apokaliptyczne wizje zagłady kultury zawierają wszystkie dystopie. Wyłaniające się z antyutopii trendy, które podważają aksjologiczne podstawy cywilizacji, nie mają w wykładni pisarza znamion wizji kasandrycznej. Utwory futurologiczne, opisujące zagrożenia podstawowych wartości współczesnej autorowi cywilizacji, pełnią jedynie funkcję przestrogi, ostrzegają przed tym, co może się stać, jednocześnie wzywając do przezwyciężenia złowróżbnych tendencji. Zagrożeniami są: wysoki poziom technicyzacji i urbanizacji życia oraz takie systemy sprawowania władzy, które zmierzają ku przedmiotowemu traktowaniu człowieka. Pisarz w utworach fantastycznonaukowych odzwierciedlił ewolucję świadomości: przejście od wiary w zbawczy postęp cywilizacyjny do dającego o sobie znać od dawna, choć nigdy z taką mocą – katastrofizmu. Nawet jeśli

²⁵ O. Spengler, *Historia, kultura, polityka. Wybór pism*, przeł. A. Kołakowski, J. Łoziński, Warszawa 1990, s. 74.

²⁶ M. Wróblewski, *Literatura i maszyna*, Toruń 2015, s. 29.

utwory Briusowa nie są nowatorskie, to z pewnością stanowią zjawisko interesujące na tle literatury rosyjskiej XX wieku jako pierwsze antyutopie²⁷.

Utworem o przełomowym znaczeniu w światowej literaturze antyutopijnej początku minionego wieku było opowiadanie Edwarda M. Forstera *Maszyna staje* (1909), które zostało uznane za wzorzec antyutopii antymaszynowej²⁸. Pisarz ukazuje w nim świat skazany na zagładę w wyniku nadmiernego uzależnienia ludzi od maszyn, co doprowadza do fizycznej i duchowej degeneracji człowieka. W tym nurcie antyutopijnym sytuują się zwłaszcza dwa nieukończone inedita Briusowa, które wiążą się z jego „wizjami eschatologicznymi i katastroficznymi, tak bardzo fascynującymi symbolistów rosyjskich”²⁹. Pierwsze z opowiadań to *Восстание машин. Из летописей ***-ого века* (*Powstanie maszyn. Z kronik ***-go wieku*, 1908) i drugie, nieco późniejsze – *Мятеж машин. Фантастический рассказ* (*Bunt maszyn. Opowiadanie fantastyczne*, 1915). Pisarz podejmuje w nich problem postępu naukowo-technicznego, który poważnie zagraża człowiekowi.

Zauważmy, że zagadnienie dotyczące buntu maszyn wpisuje się w znacznie szerszy kontekst, a mianowicie bunt rzeczy/przedmiotów. To jeden z kluczowych kulturowych mitów początku XX wieku, który – jak twierdzi Ilja Kujuk – zrodził się z poczucia głębokiego kryzysu w komunikacji między człowiekiem i otaczającym go światem. Wątek „bunt maszyn” ma swój początek w przekonaniu, że istnieje rozdział/rozdarcie/dysonans między słabością człowieka jako taką a niewidzialną mocą techniki³⁰. Rosyjski literaturoznawca analizując scenariusz filmowy z 1923 roku *Восстание вещей* (*Powstanie rzeczy*) rosyjskiego prozaika i dramaturga – Lwa Łunca, nieprzypadkowo nawiązuje właśnie do antyutopii *Powstanie maszyn* Briusowa, a do tego typu porównań skłania chociażby sam tytuł³¹. Badacz sytuuje scenariusz Łunca w znacznie szerszym kontekście, tj. wśród antyutopii, których autorzy obrali sobie za główny temat technokratyczne i antropologiczne katastrofy. Są wśród nich m.in. Jewgienij Zamiatin (*Мы*, 1920), Karel Čapek (*Fabryka Absolutu*, 1922) czy Aleksiej N. Tołstoj (*Бунт машин – Bunt maszyn*, 1924). Jednak pewne wątpliwości budzi nawiązanie Kukuja do sztuki *Bunt maszyn* A.N. Tołstoja, ponieważ nie jest ona oryginalnym dziełem rosyjskiego pisarza, lecz przeróbką utworu czeskiego

²⁷ Zaskakujący jest fakt, że Katarzyna Duda w swojej, skądinąd interesującej, monografii o antyutopii w literaturze rosyjskiej zupełnie pomija prozę i dramaturgię Briusowa. Duda wspomina jedynie, że opowiadanie *Republika Krzyża Południowego* Briusowa zostało zakwalifikowane przez Janinę Sałajczykową jako antycypacja dystopii. Zob. K. Duda, *Antyutopia w literaturze rosyjskiej XX wieku*, Kraków 1995, s. 28–29; Й. Милон, *Чешские переводы русских антиутопических произведений (от Замятина до Кабакова)*, „Новая русистика” 2012, т. 5, s. 47–53.

²⁸ J. Kagarlicki, *Co to jest fantastyka?*, przeł. K. Malinowski, Warszawa 1977, s. 446–447.

²⁹ J. Litwinow, *Postłowie*, w: *Potomkowie Słońca...*, s. 412.

³⁰ С. Семенова, *Русская поэзия 1920–1930-х годов. Поэтика – Видение мира – Философия*, Москва 2001, s. 26. Podają za: И. Кукуй, *Между Сциллой кинематографа и Харибдой литературы: киносценарий Льва Лунца «Восстание вещей»*, w: *Советская власть и медиа: Сборник научных трудов*, сост. Х. Гюнтер, С. Хэнсен, Санкт-Петербург 2005, s. 404.

³¹ И. Кукуй, *Между Сциллой кинематографа и Харибдой литературы...*, s. 396–411.

dramaturga³². Należy w tym miejscu podkreślić, że typowe dla atmosfery przełomu XIX i XX stulecia nastroje apokaliptyczne zakorzeniły się w Rosji pod postacią mitu o powstaniu/buncie rzeczy, odzwierciedlającego złowróżbne znaczenie utraconej przez człowieka organicznej więzi ze światem. W tekście Łunca człowiekowi „sprzeciwiają się” nie tyle maszyny, ile rzeczy, tj. wszystkie elementy materialnego świata, wykorzystywane przez ludzi w celach utylitarnych, a więc agresywne są nie tylko maszyny, lecz wszystkie inne przedmioty: meble, odzież, schody itp.

W utworze pod wymownym i jednoznacznym tytułem *Powstanie maszyn* Briusow wyraża protest przeciwko cywilizacji maszynowej ujarzmiającej i niszczącej człowieka. Koncepcję opowiadania określa ścisła styczność ludzi z maszynami, co powoduje fatalną zależność od zmechanizowanej egzystencji, a nawet stopniową zmianę ludzkiej natury. Człowiek okazuje się całkowicie niezdolny do tego, by sprzeciwić się automatyzacji życia, traci wewnętrzne siły i staje się istotą bezbronną wobec wynalazków, zrodzonych przez jego talent i umysł. W *Powstaniu maszyn* pisarz rysuje fantastyczną futurologiczną wizję cywilizacji dysponującej niewyczerpanymi zasobami energii elektrycznej. Wielki postęp w dziedzinie elektrotechniki doprowadza do absurdalnego podziału zmechanizowanego świata na „rejony maszynowe”, posiadające niezależne stacje elektryczne. Każdy z 84 rejonów został podzielony na dystrykty, składające się z mniejszych jednostek administracyjnych, tzw. tem³³. Jest to epoka, kiedy „myśląca maszyna” powstaje przeciwko człowiekowi, stopniowo tracącemu nad nią kontrolę. Bohater-narrator, który cudem przeżył tragedię, jaka rozegrała się w dystrykcie oktopolskim, wyznaje ze zdumieniem, że maszyny działały z „diabelską logiką”. Z utworu wynika, że doszło do bliżej nieokreślonej wielkiej katastrofy, w wyniku której zginęło mnóstwo ludzi, w tym cała rodzina bohatera. Wprawdzie on sam ocalał, ale został kaleką. Zanim doszło do kataklizmu, bohater korzystał ze wszystkich dobrodziejstw, jakich dostarczały ludziom nowoczesne maszyny napędzane energią elektryczną.

Briusow oddaje atmosferę współczesnych mu czasów, kiedy to zrodziła się perspektywa zapanowania nad najważniejszymi problemami technicznymi związanymi z wytwarzaniem i przesyłaniem energii elektrycznej, gdy z wielkim entuzjazmem korzystano z udogodnień elektryczności. Zapanował prawdziwy zachwyt nad wykorzystaniem prądu elektrycznego, co pokazuje prowadzona pod koniec XIX wieku na łamach popularnonaukowych czasopism „propaganda” techniki, szczególnie elektryczności³⁴. Opisana w opowiadaniu *Powstanie maszyn* katastrofa rozpoczęła się w Centralnej Stacji, gdzie

³² *Bunt maszyn* A.N. Tołstoja to przeróbka wydanej w 1920 roku sztuki *R.U.R.* Karela Čapka. Zob. *О пьесе А.Н. Толстого «Бунт машин»*, http://www.famhist.ru/famhist/sarn_st_po/001a69e7.htm#0029d5ca.htm, dostęp: 12.02.2018; A.H. Шустов, *Еще раз о роботе*, „Русская речь” 1993, № 6, s. 98–99; E. Ranocchi, *Miłość maszyn...*, s. 154.

³³ Tema (thema) – jednostka podziału administracyjnego w Bizancjum. Briusow nawiązuje do wojenno-administracyjnego podziału Bizancjum, gdzie utworzono temy w celu ochrony wschodnich granic imperium przed Arabami w VII wieku.

³⁴ Tamże, s. 112–115.

w jej podziemnych salach rozegrało się fantastyczne zjawisko wyładowań elektrycznych przypominające piorunowe wyładowania w atmosferze w postaci aktywnych jednocześnie milionów gromów i błyskawic.

„Teza o autonomiczności techniki mówi, że postęp techniczny następuje niezależnie od decyzji podejmowanych przez człowieka i poza jego kontrolą. Technika rządzi się własnymi prawami, czy też – ujmując rzecz bardziej metaforycznie – prowadzi własne życie”³⁵. U Briusowa mamy system techniczny, który przestał być niezawodny (*Ziemia*), albo dosłownie zyskał autonomię, zwracając się przeciwko człowiekowi, który nie jest w stanie go kontrolować (*Bunt maszyn, Powstanie maszyn*). Najważniejszy problem polega na przesadnym uzależnieniu ludzi od techniki:

Dosłownie na każdym kroku, niemal co minutę korzystaliśmy z pomocy maszyn, ale zupełnie nie interesowaliśmy się, czym to jest uwarunkowane; tylko narzekaliśmy, kiedy otrzymywaliśmy przez telefon administracyjny zawiadomienie o tym, że ten lub inny aparat przez jakiś czas nie będzie działać³⁶,

co prowadzi do bezbłędnej obsługi maszyn również przez dzieci:

Obchodzenie się z maszynami, jak wszyscy wiedzą, doprowadzono zwyczajnie do skrajności. Nawet mój maleńki Andriej umiał rozróżniać wszystkie przyciski i uchwyty i nigdy nie mylił się, jeśli trzeba było zwiększyć ocieplenie lub oświetlenie, wezwać gazetę lub cyrk, zatrzymać windę lub wyprzedzić mijający autobus³⁷.

W futurologicznej erze pełnej automatyzacji życia maszyny nie tylko zastąpiły fizyczny wysiłek człowieka, ale również określiły sposób jego istnienia, stały się – jak pisze Anatolij Anufrijew – jego drugim „ja”. Narrator *Powstania maszyn* podkreśla, że on i jego najbliżsi, podobnie jak całe społeczeństwo żyjące w zelektryfikowanej epoce, korzystali z dobrodziejstw współczesnych maszyn: fachowo naciskali guziki, poruszali uchwyty, uruchamiali dźwignie, otrzymując wszystko to, co było im potrzebne do życia. Sukcesy techniki dostarczały ludziom wszelkich wygod, komfortu, szybkości i obfitości dóbr. Co ciekawe, Briusow przewidział niektóre urządzenia elektroniczne, np. wideotelefon (wideofon),

³⁵V. Dusek, *Wprowadzenie do filozofii techniki...*, s. 117.

³⁶„Буквально на каждом шагу, чуть ли не каждую минуту мы обращались к содействию машин, но решительно не интересовались, чем оно обусловлено; только досадовали, когда получали извещение по административному телефону, что тот или другой аппарат временно не будет действовать”. В. Брюсов, *Восстание машин*, в: *Литературное наследство*, Т. 85, Валерий Брюсов, ред. М.Б. Храпченко, В.Р. Щербина, Москва 1976, s. 96.

³⁷„Обращение с машинами, как все знают, просто до крайности. Даже мой маленький Андрей умел различать все кнопки и рукоятки и никогда не ошибался, если надо было прибавить тепла или света, вызвать газету или цирк, остановить лифт или предупредить проходящий мимо автобус”. Там же.

czyli aparat telefoniczny z kamerą i monitorem umożliwiającymi wzajemne widzenie się rozmówców:

Rozmawialiśmy przez telefon i słuchaliśmy przez głośnik porannej gazety lub, wieczorem, jakiejs opery; zamieniając krótkie zdania z przyjaciółmi, uruchamialiśmy domowe telekino i cieszyliśmy się, widząc twarze tych, z którymi rozmawialiśmy, lub w tym samym aparacie zachwycaliśmy się czasami baletem [...] ³⁸.

Z kolei nazwany przez autora aparat o nazwie „domowe telekino” („домашний телекинема”) to coś w rodzaju jeszcze niedawnego wideofonu lub wideomagnetofonu, czyli magnetowidu (urządzenia zapisującego obraz i dźwięk na taśmie magnetycznej, a następnie odtwarzającego je na ekranie telewizora lub monitora), na co zwraca uwagę jeden z badaczy („видеофон или видеоманитофон”) ³⁹. Dalej czytamy również o innych nowinkach technicznych. Dowiadujemy się, że członkowie społeczeństwa przyszłości z opowiadania *Powstanie maszyn* poruszają się autobusami, motocyklami, metrem oraz supernowoczesnymi środkami transportu (sterowcami, samolotami, kolejkami wiszącymi), chodzą na spektakle/słuchowiska do elektro- i fonoteatrów, korzystają z wind, elektrycznych maszyn do pisania, kalkulatorów, narzędzi i teleskopów, w sklepach przemieszczają się, stojąc na ruchomych chodnikach, w restauracjach automatycznie otrzymują zamówione porcje, dbają o zdrowie w automatycznych lecznicach, mają do dyspozycji stacje zdalnie sterujące maszynami etc. Wszystko to świadczy o tym, że pisarz starał się pokazać wszelkie detale Brave New World ⁴⁰.

Jednak pozornie uporządkowane i komfortowe życie mieszkańców miasta nagle zostaje zakłócone przez „fantastyczne wydarzenie” – powstanie maszyn, które z pomocnych człowiekowi urządzeń zamieniają się w jego mechanicznych zabójców. Wszystko, czego dotyczą ludzie – słuchawki telefoniczne, regulatory oświetlenia i ogrzewania, guziki wind itd. – niesie poważne zagrożenie, czyli śmierć. Miasto znalazło się w wielkim niebezpieczeństwie, grozi mu zagłada, a jego mieszkańcom – unicestwienie. Maszyna staje

³⁸ „Мы говорили по телефону и слушали в мегафон утреннюю газеты или, вечером, какую-нибудь оперу; переговариваясь с друзьями, мы приводили в действие домашний телекинема и радовались, видя лица тех, с кем говорили, или в тот же аппарат любовались иногда балетом [...]”. Tamże.

³⁹ А.Н. Шустов, *У истоков телевидения*, „Русская речь” 2002, № 2, s. 113, <http://russkayarech.ru/files/issues/2002/2/19-shustov.pdf>, dostęp: 25.02.2018.

⁴⁰ „[...] мы подымались в свою квартиру на автоматическом лифте, вызывая его звонком, и так же подымались на крышу, чтобы подышать чистым воздухом... Вне дома я уверенно вспрыгивал в автобус, в вагон метрополитена и империи или становился на площадку дирижабля; в экстренных случаях я пользовался мотоциклетами и аэропланами; в магазинах охотно передвигался по движущемуся тротуару, в ресторанах – автоматически получал заказанные порции, на службе – пользовался электрической пишущей машиной, электрическим счетчиком, электрическими комбинаторами и распределителями. Разумеется, нам случалось обращаться к помощи телеграфа, подвесных дорог, дальних телефонов и телескопов, бывать в электро-театрах и фоно-театрах, обращаться в автоматические лечебницы при незначительных заболеваниях и т.д. и т.д.” В. Брюсов, *Восстание машин...*, s. 96.

się drapieżnikiem, a człowiek jej bezbronną ofiarą. Co więcej, narrator sugeruje, że serii nieszczęśliwych wypadków nie wywołała zwykła awaria, ponieważ maszynami kieruje „świadomość” i „inteligencja”. Ludzie czują się osaczeni przez buntownicze maszyny, które – jak sugeruje narrator – miały na celu doprowadzić w przyszłości do rewolucji na Ziemi. W katastroficznych zdarzeniach bohater dostrzega świadome i racjonalne działanie maszyn, skierowane na osiągnięcie określonego celu w przeciwstawieniu się człowiekowi. Maszyny działały bowiem w systematyczny i logiczny sposób, co sprawia, że narrator dopuszcza możliwość, jeśli nie „przemysłanego”, to „przygotowanego” wcześniej buntu. Jak pisze jeden z badaczy, fabuła opowiadania została zbudowana na zjawisku „inwersji podmiotu i przedmiotu w procesie produkcyjnym i w życiu codziennym: człowiek i maszyna zamieniają się miejscami, maszyna staje się władcą, człowiek – niewolnikiem”⁴¹. Podtekst narracji zdeterminowany jest przez koncepcję pisarza, zgodnie z którą maszyna zmienia relacje między człowiekiem a naturą. Z jednej strony technika częściowo ujarzmią żywioł przyrody, a z drugiej – zwycięża samego człowieka. Nadmierne uzależnienie od zmechanizowanego życia, ścisły związek człowieka i maszyn tworzy fatalną w skutkach zależność. Człowiek nie jest już w stanie przeciwstawić się automatyzacji życia, traci siły i staje się bezbronny w obliczu stworzonej przez siebie samej mocy techniki. Briusow pokazuje, że władza człowieka nad urządzeniami technicznymi jest pozorna, na co zwrócił uwagę również Martin Heidegger. Zdaniem filozofa człowiek nie sprawuje kontroli nad techniką. Jak pisze Val Dusek: „Kiedy ludzie roszczą sobie prawo do «przejęcia kontroli» nad techniką, jedynie wzmacnia się techniczny charakter ich postawy”⁴². „Koncepcja, zgodnie z którą technika znajduje się poza kontrolą człowieka i żyje własnym życiem [...], zyskuje większy sens, kiedy technikę rozumie się jako system, a nie wyłącznie jako narzędzie”⁴³. Tak też pokazuje zagrożenie pisarz rosyjski – maszyny tworzą jednolity system.

„Maszyna, poza fascynacją, wzbudzała niemal od początku swojego istnienia – zaznacza Maciej Wróblewski – [...] opór, niechęć i lęk”⁴⁴. Daje temu wyraz Briusow w swojej twórczości. Jednak przeważa u niego niepokój i poczucie niebezpieczeństwa, co najdobitniej dało o sobie znać w jego utworach opowiadających o hipotetycznym zagrożeniu ze strony maszyn. Czyżby w *Powstaniu maszyn* Briusow ostrzegał także przed niebezpieczeństwem, jakie może wynikać z pewnych podobieństw występujących w życiu organicznym i sztucznym? Narrator zaznacza bowiem, że już dawno uczeni zapowiadali możliwość takiego buntu, gdyż kilka stuleci wcześniej odnotowano analogiczne zjawiska dotyczące wzrostu w formach organicznych i nieorganicznych, porównuje on wzrost kryształów, zwierząt i roślin, snuje dywagacje na temat namagnesowania oraz naelektryzowania minerałów i metali.

⁴¹ Э.Я. Баталов, *В мире утопии. Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах*, Москва 1989, s. 293. Cyt. za: А.Е. Ануфриев, *Футурологические прозрения В. Брюсова в рассказах-антиутопиях начала XX века...*

⁴² V. Dusek, *Wprowadzenie do filozofii techniki...*, s. 87.

⁴³ Tamże, s. 45.

⁴⁴ M. Wróblewski, *Literatura i maszyna...*, s. 32.

Natomiast w szkicu *Bunt maszyn* Briusow głosi potrzebę wyzwolenia ludzi spod władzy techniki, całkowicie podporządkowującej sobie jednostkę. Automatyzacja życia przekracza granice zdrowego rozsądku. Wzrastająca fizyczna indolencja człowieka grozi jego cielesną degeneracją i deformacją. Świadczy o tym następująca konstatacja narratora:

Życie miejskie w tej epoce, o którym wciąż warto mówić, dzięki temu nagromadzeniu energii elektrycznej i innej, o której mówiliśmy wyżej – wszędzie było takie samo. Praca fizyczna, a nawet każdy wysiłek ruchowy prawie zupełnie zniknęły z życia człowieka, pozostając tylko w dziedzinie gier, gimnastyki i sportu [...]. Zapotrzebowania na pracę fizyczną nie było do tego stopnia, że lekarze zgodnie stwierdzali zaczynającą się u ludzi atrofię mięśni, zanikającą umiejętność szybkiego chodzenia i biegania, zdolność poruszania rękami⁴⁵.

Jakkolwiek było „rzeczą naturalną, że pierwsze wynalazki miały na celu uzupełnienie (wspomożenie) naturalnego potencjału człowieka, służącego mu do egzystencji w tych przypadkach, kiedy mięśnie i zmysły okazywały się niewystarczające”⁴⁶, to w opowiadaniu Briusowa jest całkowicie odwrotnie: maszyny są wykorzystywane w sytuacjach, kiedy ich używanie jest niepotrzebne, a nawet szkodliwe dla człowieka. Maszyny robią za ludzi niemal wszystko, przyczyniając się do tego, że powoli zamiera naturalny potencjał społeczeństwa. Człowiek staje się nieruchawy, bezwolny, słaby i chory. Krytykę owego niezdrowego w dosłownym sensie tego słowa uzależnienia ludzi od maszyn wyraził pisarz już we wcześniejszym utworze *Powstanie maszyn*, gdzie jest mowa o tym, że obcowanie ludzi z maszynami doprowadziło do tego, że u współczesnego człowieka powstał nowy szczególnie instynkt polegający na umiejętności przewidywania, co i jak należy zrobić, by uzyskać odpowiedni efekt, np. jaką siłą przyłożyć, by zamknąć drzwi bądź jak zejść bez upadku z ruchomego chodnika. Narrator podkreśla, że człowiek obsługuje maszyny podświadomie, bez zastanowienia, mechanicznie, a wszystko to dzieje się niejako „samo przez się”⁴⁷.

⁴⁵ „Городская жизнь, о которой только и стоит говорить по отношению к этой эпохе, благодаря тому скоплению электрической и иной энергии, о которой мы говорили выше, – везде была единообразна. Физический труд, даже всякое телесное усилие почти вовсе исчезли из жизни человека, оставаясь только в области игр, гимнастики и спорта [...]. Потребности в физическом труде не было в такой мере, что врачи согласно констатировали начинающуюся у людей атрофию мускулов, умения быстро ходить и бегать, способности владеть руками”. В. Брюсов, *Матез машин*, w: *Литературное наследство*, т. 85, Валерий Брюсов, red. М.Б. Храпченко, В.Р. Щербина, Москва 1976, s. 102.

⁴⁶ J.M. Morawski, *Człowiek i technologia...*, s. 33.

⁴⁷ „Мне кажется, что у современного человека выработался особый инстинкт в обращении с машинами. Как люди прошлых эпох, не отдавая себе в том отчета, соразмеряли, например, силу размаха, чтобы затворить дверь, мы соответственно нажимаем кнопку и заранее знаем, что дверь захлопнется без шума. Точно так же мы инстинктивно поворачиваем рычажки ровно настолько, чтобы пение оперы было слышно только в одной нашей комнате, или переходим с движущегося тротуара на твердую землю, хотя непривычный человек непременно при этом упал бы. И нам кажется совершенно естественным, что такому-то слабому движению руки, такому-то чуть за-

W opowiadaniu *Bunt maszyn* Briusow prezentuje futurologiczny świat funkcjonujący jako wysoko zorganizowana i wyspecjalizowana sieć miast, które wyparły całkowicie dawne wsie: miasta-fabryki, miasta-uniwersytety, miasta-biblioteki, miasta-kliniki. Pisarz ukazuje sytuację, w jakiej znalazł się świat zbliżający się do epoki, kiedy będzie możliwe swoiste „techniczne połączenie” ludzkości z „techniczną organizacją kuli ziemskiej” dzięki bliżej nieokreślonej metodzie „mutacyjnej” polegającej na przekształcaniu jednej energii w inną, bez udziału złożonego sprzętu. To świat, w którym ludzkość włada potężną energią, którą daje rad. Dwudzieste stulecie to okres, gdy ludzkość wykorzystuje rad w celach leczniczych, jako źródło oświetlenia. Powstały maszyny zbudowane na właściwościach radioaktywnych. Narrator na początku tekstu nie kryje zachwyty nad rozwojem techniki, dzięki maszynom codziennego użytku ludzie mogą oszczędzać czas i pokonywać przestrzeń. Według Briusowa człowiek, zwyciężając żywioły, wykorzystał dwie najważniejsze rzeczy: podporządkował sobie parę (silnik parowy) i opanował siłę elektryczności. Jednak entuzjazm ten stopniowo gaśnie w obliczu nadmiernego uzależnienia człowieka od techniki.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że Briusow był prekursorem filozofii „antytechnicyzmu”⁴⁸, który jako orientacja filozoficzno-światopoglądowa – co zauważa Józef Bańka – ukształtował się w latach 20. XX wieku „w związku z kryzysem progresywistycznych koncepcji społecznego rozwoju, nierozzerwalnie związanych z apologetyką postępu technicznego”⁴⁹. Pisarz uprzedził też, rozpowszechniony na Zachodzie po drugiej wojnie światowej, nurt zwany egzystencjalistyczną „krytyką techniki”. Był on nową wersją antytechnicyzmu – „humanistyczną krytyką techniki”, która poruszała zagadnienie kryzysu osobowości i jej losu w stechnicyzowanym społeczeństwie. Ten problem jest podejmowany przez autora *Ziemi* niemal w każdej antyutopii. Profetyczność pisarza w jego antyutopiach ujawnia się z całą sugestywnością. Briusow ostrzega przed systemem technokratycznym, który daje wprost nieograniczone możliwości manipulowania jednostką i dławienia jej indywidualności. Hipertrofia postępu naukowo-technicznego pozbawia istnienie człowieka jakiegokolwiek sensu, czym może doprowadzić ludzkość do zguby.

W antyutopiach Briusow pokazuje kryzys kultury, którego głównym symptomem jest tzw. proces depersonalizacji, charakteryzujący się załamaniem rzeczywistej kondycji człowieka. Depersonalizacja (inaczej: dehumanizacja) oznacza stan, w którym istota ludzka przestaje być pełnowartościowym człowiekiem: staje się bezwolną rzeczą, poddaną działaniu sił od niej niezależnych. Zredukowanie egzystencji, reifikacja człowieka, sprawia, że nie jest on samodzielny, jego wybory i odpowiedzialność za nie są skrępowane. W powieści *Siedem ziemskich pokus* Arthur jest człowiekiem pasywnym, staje się „trybikiem”

метному наклону рукоятки соответствуют определенные следствия. Мы почти верим, что все это совершается «само собою», что это — в природе вещей, как прежде, поджигая спичкой костер, знали, что получают пламя”. В. Брюсов, *Восстание машин...*, s. 96–97.

⁴⁸J. Bańka, *Filozofia techniki. Człowiek wobec odkrycia naukowego i technicznego*, Katowice 1980, s. 76–77.

⁴⁹Tamże, s. 77.

w maszynie urzędniczej. Do bycia uległym przedmiotem redukuje jego człowieczeństwo praca w „banku-ośmiornicy”, który eksploatuje i wykorzystuje ludzki trud w bezwzględny sposób. Staje się ona prawdziwym koszmarem dla głównego bohatera, który otrzymał niskopłatną posadę rachmistrza. Jednostajne i monotonne czynności, polegające na przeglądaniu, sortowaniu, paczkowaniu i liczeniu pieniędzy, mogłaby wykonywać maszyna – on sam niejako staje się taką „maszyną”. Haniebne warunki pracy sprawiają, że Arthur zatracą poczucie indywidualności i postrzega siebie jako istotę niższego rzędu: „Každy z nas miał do dyspozycji marmurowy stół, przy którym spędzał cały dzień. Mój stół był za № 26 i ja sam byłem już nie człowiekiem, nie osobą, a takim właśnie № 26”⁵⁰.

Twórczość Briusowa o charakterze fantastycznonaukowym stanowi ostrzeżenie przed dwoma niebezpieczeństwami: przerostem techniki/mechanizacji i przerostem siły/władzy państwa. W niektórych utworach oba te zagrożenia występują jednocześnie i są z sobą sprzężone zwrotnie. Tworzą one groźny system technokratyczny, który zdusił ludzką podmiotowość.

Bibliografia

- Ануфриев А.Е., *Футурологические прозрения В. Брюсова в рассказах-антиутопиях начала XX века*, „Гуманитарные науки” 2017, № 4, [http://advanced-science.ru/assets/mgr/docs/4\(2017\)/Гум/anufriev.pdf](http://advanced-science.ru/assets/mgr/docs/4(2017)/Гум/anufriev.pdf).
- Bañka J., *Filozofia techniki. Człowiek wobec odkrycia naukowego i technicznego*, Katowice 1980.
- Bio-techno-logiczny świat. Bio art oraz sztuka technonaukowa w czasach posthumanizmu i transhumanizmu*, red. P. Zawojski, Szczecin 2015.
- Брюсов В., *Восстание машин*, w: *Литературное наследство*, Т. 85, Валерий Брюсов, ред. М.Б. Храпченко, В.Р. Щербина, Москва 1976.
- Брюсов В., *Мятеж машин*, w: *Литературное наследство*, Т. 85, Валерий Брюсов, ред. М.Б. Храпченко, В.Р. Щербина, Москва 1976.
- Брюсов В., *Огненный ангел. Роман. Повести. Рассказы*, Санкт-Петербург 1993.
- Briusow W., *„Rea Silvia” i inne opowiadania*, wyb. R. Śliwowski, Warszawa 1976.
- Даниелян Э.С., *Валерий Брюсов. Проблемы творчества*, Ереван 2002.
- Duda K., *Antyutopia w literaturze rosyjskiej XX wieku*, Kraków 1995.
- Dusek V., *Wprowadzenie do filozofii techniki*, przeł. Z. Kasprzyk, Kraków 2011.
- Dzwonkowska D., *Od antropocentryzmu do ontocentryzmu – współczesne propozycje dyskursu praw bytów pozaludzkich*, w: *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze*, t. 1, *Aspekt posthumanistyczny i transhumanistyczny*, red. J. Tymieniecka-Suchanek, Katowice 2014.
- Gawor L., Zdybel L., *Idea kryzysu kultury europejskiej w polskiej filozofii społecznej. Analiza wybranych koncepcji pierwszej połowy XX wieku*, Lublin 1995.

⁵⁰ В. Брюсов, *Огненный ангел. Роман. Повести. Рассказы*, Санкт-Петербург 1993, s. 113.

- Glensk J., *Aforystykon. Podręczna encyklopedia myśli i aforyzmów*, Opole 1992.
- Gorczyca W., *Prawdy o micie, symbolu i historii. Briusow – Iwanow – Gumilow*, Bielsko-Biała 2008.
- Gozdek A., *Kobiety mityczne w poezji Walerija Briusowa. Dialog z tradycją*, Lublin 2017.
- Гречишкин С.С., *Новеллистика Брюсова 1900-х годов*, „Русская литература” 1981, № 4.
- Гречишкин С., Лавров А., *Примечания*, w: В. Брюсов, *Повести и рассказы*, Москва 1983.
- Kagarlicki J., *Co to jest fantastyka?*, przeł. K. Malinowski, Warszawa 1977.
- Kajtoch W., *O pierwszej powieści braci Strugackich*, „Fahrenheit” 2007, nr 60, <http://www.fahrenheit.net.pl/archiwum/f60/14.html>.
- Klimowicz T., *Dwa konteksty powieści Briusowa „Góra Gwiazdy”*, „Slavica Wratislaviensia” 1980, t. 20.
- Krzemień W., *Filozofia w cieniu prawostawia. Rosyjscy myśliciele religijni XIX i XX wieku*, Warszawa 1979.
- Кукуй И., *Между Сциллой кинематографа и Харибдой литературы: киносценарий Льва Лунца «Восстание вещей»*, w: *Советская власть и медиа: Сборник научных трудов*, сост. Х. Гюнтер, С. Хэнген, Санкт-Петербург 2005.
- Kułakowska E., *„Miasto bez wstydu” i człowiek – o antropologii artystycznej Briusowa (na materiale nieukończzonej powieści „Семь земных соблазнов”)*, w: *Русская литература: тексты и контексты*, t. III, red. J. Piotrowska, M. Łukaszewicz, Warszawa 2013.
- Милон Й., *Чешские переводы русских антиутопических произведений (от Замятина до Кабакова)*, „Новая русистика” 2012, t. 5.
- Morawski J.M., *Człowiek i technologia. Tajniki wzajemnych uwarunkowań*, Pułtusk 2005.
- Postman N., *Technopol. Triumf techniki nad kulturą*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, Warszawa 1995.
- Potomkowie Słońca: antologia rosyjskich i radzieckich opowiadań fantastycznonaukowych (1784–1927)*, wyb. T. Gosk, Poznań 1987.
- Ranocchi E., *Miłość maszyn. Antynomie maszyny w polskim modernizmie*, „Studi Slavistici” 2011, nr VIII.
- Семенова С., *Русская поэзия 1920–1930-х годов. Поэтика – Видение мира – Философия*, Москва 2001.
- Spengler O., *Historia, kultura, polityka. Wybór pism*, przeł. A. Kołakowski, J. Łoziński, Warszawa 1990.
- Шустов А.Н., *Еще раз о роботе*, „Русская речь” 1993, № 6.
- Шустов А.Н., *У истоков телевидения*, „Русская речь” 2002, № 2.
- Tymieniecka-Suchanek J., *„Aby cywilizacji system po bitwie przegranej nie upadł...”*
O tragedii Walerija Briusowa „Дыктатор”, w: *Ze studiów nad językami i literaturami wschodniosłowiańskimi*, red. B. Tichoniuk, W. Wilczyński, Zielona Góra 2004.
- Tymieniecka-Suchanek J., *Antyutopia „Republika Krzyża Południowego” Walerija Briusowa*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1992, t. 17.
- Tymieniecka-Suchanek J., *Briusowa dialog z przyszłością, czyli raz jeszcze o wątkach spenglerowskich*, w: *Wschód – Zachód. Dialog języków i kultur w kontekście globalizacji*, red. Z. Nowożenowa, G. Lisowska, Słupsk 2004.

Tymieniecka-Suchanek J., *Dramat „Ziemia” Walerija Briusowa. Rzecz o kryzysie kultury*, w: *Dramat rosyjski. Klasyka i współczesność*, red. H. Mazurek, Katowice 2000.

Tymieniecka-Suchanek J., *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych*, Katowice 2004.

Tymieniecka-Suchanek J., *Świat kultury w obliczu końca. O wizji przyszłości w powieści „Siedem ziemskich pokus” Walerija Briusow*, w: *Idee i poetyki. Ze studiów nad literaturą rosyjską*, red. B. Stempczyńska, Katowice 2002.

Волошин М.А., *Город в поэзии Валерия Брюсова*, „Русь” 1908, nr 21, http://dugward.ru/library/voloshin/voloshin_gorod_v_poezii_valeria_brusova.html.

Wróblewski M., *Literatura i maszyna*, Toruń 2015.

Nota o autorze

Justyna Tymieniecka-Suchanek – doktor habilitowana, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Śląskiego. Kierownik Laboratorium Animal Studies – Trzecia Kultura przy Wydziale Filologicznym UŚ, redaktorka naczelna interdyscyplinarnego czasopisma „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”. Autorka dwóch monografii autorskich: *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych* (Katowice 2004) i *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych* (Katowice 2013, drugie wydanie w przygotowaniu), współautorka książki *Filozofia wobec świata zwierząt* (Warszawa 2015), redaktorka i współredaktorka wielu prac zbiorowych. Obszar badań: historia literatury rosyjskiej przełomu XIX i XX wieku w kontekstach kulturowych, etyczny aspekt relacji człowiek – zwierzę w literaturze rosyjskiej, *animal studies*, zoosemiotyka, etologia, ekofilozofia.

About the author

Justyna Tymieniecka-Suchanek – D.Sc., an adjunct professor at the Institute of East Slavonic Philology at the University of Silesia, the supervisor of the Animal Studies Laboratory - the Third Culture by the Philological Faculty of the University of Silesia; the Editor in Chief of an interdisciplinary journal „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies”. The author of two monographs: *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych* (*The Prose of Waleriy Brusov and versus culture. Looking for historical analogies*, Katowice 2004) and *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych* (*Russian literature and animals empowerment Eco-philosophical issues*, Katowice 2013, 2nd issue under preparation), the co-author of the work *Filozofia wobec świata zwierząt* (Warsaw 2015), the editor and co-editor of several collective works. Research field: the history of Russian literature at the turn of the 19th and turn of the 20th century in cultural contexts, the ethical aspect of the human – animal relationship in Russian literature, animal studies, zoosemiotics, ethology, ecophilosophy.